

פסוקי דזמרה ומעמדם בסדר התפילה

ישראל מ' תא-שמע ז"ל

פסוקי דזמרה נחשבים בדרך כלל, במחקר ובספרות הרבנית כאחד, לחטיבה המאוחרת והחשובה פחות שבתפילת הקבע והחובה היומית. תיאורה של חטיבה זו במהדורה המעודכנת של ספרו הגדול של יצחק משה אלבוגן¹ מקומה לאחר תיאור סדר קריאת שמע וברכותיה, העמידה, הקדושה, ברכת כוהנים והתחנונים, והוא משקף יפה תפיסה זו:

מן החלקים העיקריים של התפילה אנו חוזרים אל היסודות המאוחרים יותר של הליטורגיה, וראשונה נדון בפסוקי דזמרה. הם נקראים גם 'הלל' (שבת קיח ע"ב ואצל נטרונאי גאון) או 'זמירות', היינו מזמורים [...] מזמורים אלו נזכרים לראשונה כחלקים של תפילת יום-יום באמרתו של ר' יוסי בן חלפתא 'יהי חלקי מגומרי הלל בכל יום' [מתהילה לדוד עד כל הנשמה] (שבת שם, סופרים יז א), מכאן שבזמנו, היינו באמצע המאה השנייה, עדיין לא פשט המנהג בכל מקום ומקום לספח מזמורים אלו לתפילה של חול; הכירו אותו כמנהג מן המובחר אך עדיין לא כחיוב [...] שירי הלויים בשעת הקרבנות הועתקו בחלקם אל בית הכנסת ומהם בחרו לשימוש יום-יום את השירים האחרונים של ס' תהלים, הפותחים ומסיימים כולם ב'הללויה'. כפי שנהוג בליטורגיה כמעט בכל מקום, צורפה לאחר מכן לקריאת המזמורים ברכה אחת לפניה ואחת לאחריה. זוהי מסגרתו של מדור זה [...] ומתוכה אף חייבים אנו להסביר את הכל.

אולם, כפי שנראה להלן, הנושא מורכב יותר, והתפתחותו מגלמת בקפליה מהלכי תשתית מרכזיים בהתפתחות התפילה בישראל. ראשית עלינו לעיין היטב בדברי הגמרא הנזכרת לעיל במסכת שבת שהביא אלבוגן. על אמרתו של ר' יוסי 'יהי חלקי מגומרי הלל בכל יום' שואלת הגמרא: 'והאמר מר הקורא הלל בכל יום הרי זה מחרף ומגדף?', ועונה הגמרא: 'כי קאמרינן בפסוקי דזמרה'. מכאן סמך אלבוגן את דבריו כי כאן 'מזמורים אלו נזכרים לראשונה כחלקים של תפילת יום יום'. כוונת הגמרא בתירוצה היא כי האיסור לומר הלל בכל יום מתייחס לאמירתו

1 י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ערך והשלים י' היינמן, תל אביב תשל"ב, עמ' 64–65.

מחוץ למסגרת תפילת החובה, אבל במסגרת חטיבת 'פסוקי דזמרה', שהם חלק ממטכונת התפילה הרווחת, אין איסור לאמרו ולגמרו. בהכרח מוכח מכאן שאמירת פסוקי דזמרה אכן פשטה בכל מקום – ולו רק במטכונת מצומצמת – ואף הוכרה והוגדרה כך, שאם לא כן מה הועילה הגמרא בתירוצה? ובאמת רש"י פירש כי פסוקי דזמרה המקוריים – היינו האמירה המצומצמת שאכן פשטה בכל מקום – הכילה שניים מפרקי תהלים האחרונים בלבד: 'הללו את ה' מן השמים' ו'הללו אל בקדשו', ור' יוסי נתקנא באותם חסידים שהיו גומרים את חמשת הפרקים האחרונים כולם.² ואם כך הרי פשטה כבר בתקופה קדומה זו חטיבה בשם 'פסוקי דזמרה' בתפילות ישראל, ומספר הפרקים שכללה אינו משנה לעניין זה כלל. נפנה עתה לעיין בדברי רב נטרונאי שהביא אלבוגן. וזו לשונו:

כשתקנו חכמים כך תיקנו לומר פסוקי דזמרה ואחר כך להתפלל, דדרש ר' שמלאי (ברכות לב ע"א) 'לעולם יסדיר אדם שבחו של הקב"ה ואחר כך יתפלל'. ואם ראה צבור מתפללים ואין מעכבים, כך שמענו ממר רב משה גאון³ ששמע מרבותינו שמברך 'מלך מהולל בתשבחות' ואומר פרשה ראשונה [תהלים קמה] ומדלג ואומר 'הללו אל בקדשו' [שם קנ] וחותר וממהר ומתפלל עם הצבור. אבל לומר פסוקי דזמרה אחר תפילה יש גנאי בדבר, לומר שבח אחר התפילה. ואם אין לו פנאי כל עיקר אפילו לעשות כמו שפירשנו, אל יאמר לאחר התפילה, שכשתקנום לא תקנו לאומרם לאחר התפילה אלא לפניו.⁴

דעה מפתיעה זו מניחה כי מאמרו של ר' שמלאי מכוון היה מעיקרו לחטיבת פסוקי דזמרה – ולא לסדר הברכות בתוך שמונה עשרה, כפי פשטות הדברים – וכי למאמרו נודע תוקף הלכתי רב כל כך עד שהוא מונע את האפשרות להשלים חטיבה זו לאחר התפילה למי שלא הספיק לאמרה קודם התפילה.⁵ ברור אפוא כי לדעה זו לא רב נטרונאי הוא שהתייחס בפעם הראשונה אל חטיבת פסוקי

2 ולא כמו שתמה בעל ספר 'תניא רבתי' על רש"י ('איני יודע טעמו מפני מה מניח אלו האחרים ותופש אלו השני מזמורים'). הוא היה סבור כי רש"י מפרש כך את המונח 'פסוקי דזמרה' אליבא דמסקנת הסוגיה, אולם אין זו כוונתו כלל, כמובן מאליו. למסקנה אומצה המלצת ר' יוסי, ופסוקי דזמרה מכילים, לפחות מימי האמוראים, את ששת פרקי תהלים האחרונים, כמו שמפורש כבר במסכת סופרים שהזכיר אלבוגן.

3 דעתו זו של הרב משה גאון הובאה בשמו גם בערוך, ערך תפל (ג).

4 'ברודי, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 116–117.

5 צ' ביברפלד, 'הערות בנוסח תפילות אחדות', המעין לב, חוב' ב (תשנ"ב), עמ' 51, העיר על דברי ר' יוסף קארו בספרו 'כסף משנה' (הלכות תפילה א, ב), ולפיהם מאחר ודרשת רב שמלאי נלמדה מסגנתו של משה רבנו, 'דכתיב "ה' אלקים אתה החילות" וכתוב בתריה "אעברה נא ואראה"', אלמא מדאורייתא הכי הוא'. על המשמעות המקובלת של אמרת רב שמלאי ראו י' בער, ישראל בעמים, ירושלים תשט"ו, עמ' 30–36; א' מירסקי, 'מקורה של תפילת שמונה עשרה', תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 66–69.

דזמרה כאל חיוב קבע במסגרת התפילה, אלא האמורא רב שמלאי, והוא שקבע לה סדר קדימויות זה, ואם כן החטיבה קדמה ואף הוכרה היטב קודם לימיו. רב יהודאי גאון אמנם חולק על הוראה זו, ולדעתו ניתן להשלים פסוקי דזמרה לאחר התפילה⁶ ללא הברכות שבתחילתם ובסופם,⁷ מפני 'שכבר נפטר ב'אהבה רבה'". ומה שתמה המהדיר⁸ כיצד ניתן לפטור את ברכות השבח על ידי ברכת התורה שב'אהבה רבה' אינו תמיהה; רב יהודאי אינו סבור ש'ברוך שאמר' ו'ישתבח' הן ברכות שבח, שהרי לדעתו אין אמרתו של רב שמלאי מתייחסת כלל לפסוקי דזמרה, מפני שאין עניינם באמירת שבחי הבורא דווקא אלא בתפילה מתוך נוסחי ספר תהלים (ראה להלן), והברכות שבפתיחתם ובסיומם הן על כן כברכות התורה הרגילות, הנאמרות כאן על אמירת פרקי תהלים.⁹ לעומתו דעת רב נטרונאי גאון ורב משה גאון היא כי אלו הם פרקי שבח, שנימוס התפילה מחייב לאמרם בפתיחה לתפילת החובה. יש להוסיף עוד כי המילה 'זמירות' הוראתה היסודית היא 'שבחים', שכך מתורגם השם 'מזמור' בספר תהלים לארמית 'שבחא' או 'תושבחתא'¹⁰ (תהלים סו, א; צב, א ועוד).¹¹

ואכן סימנים שונים מצביעים על האפשרות כי אמירת פסוקי דזמרה, בהיקפים שונים ומתחלפים, קדומה היא למדי, ואולי קדמה אף למועד קביעת תפילת העמידה כתפילת החובה והקבע שלנו. את זמנה של תפילת העמידה יש לקבוע לדור יבנה הסמוך לחורבן,¹² ואת צירופה לקריאת שמע – שחיובה מפורש בתורה וקדם כמובן הרבה לתפילת העמידה – וחיבורן יחד לתוכנה של תפילת הקבע היומית קבעו האמוראים הראשונים במסגרת הדרישה ל'סמיכת גאולה לתפילה'.¹³

6 ובעקבותיו הכריע כך גם רבנו יונה גירונדי, ודבריו מובאים בתלמידי רבינו יונה לברכות על אתר, וכן הכריע בטור (אורח חיים, סוף סימן נב), ולדעת שניהם אומרם אחר התפילה בברכותיהם.

7 אוצר הגאונים לברכות, חלק התשובות, סימן נח.

8 שם.

9 והדגיש נקודה זו י' חזני בחוברתו היפה ברכת השיר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 3 סוף הערה 3. חוברת עשירה זו מוקדשת לליבון ענייני ברכות 'ברוך שאמר' ו'ישתבח', ופזורות בה הערות מעטות בעניין פסוקי דזמרה, ראו לפי מפתח העניינים בסופה.

10 והעיר על כך נ"א ברונזניק, 'להוראה הלשונית של "זמרה"', המעין לב, חוב' ב (תשנ"ב), עמ' 63.

11 יש להניח כי הוראה מקורית זו של המילה היא העומדת מאחורי הנוסח המוזכר לכאורה 'שבחחו ובזמרו', בלי יו"ד. על נוסח זה כתב נ' וידר, 'הערות למאמרו של חנוך ילון' "במקרא ובסידור", הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב: קובץ מאמרים, ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 507–508.

12 ע' פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרכיץ סב (תש"ן), עמ' 397–442.

13 י' תא-שמע, 'שלוש סוגיות בתפילה', ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית הרבנית לכבוד פרופ' ח"ז דימטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 555–562.

כבר העירו על כך כי נמצאו רמזים מספיקים לקיומה של מסגרת פסוקי דזמרה בספרות מדבר יהודה.

הליטורגיה מקומראן¹⁴ באה מיד לאחר מזמור קנ, דבר שיש בו כדי ללמדנו כי הנוהג של הצמדת מזמורי תהלים אחרונים לברכת המאורות ולשירת המלאכים הוא עתיק מיסודו [...] יתירה מזו, נראה כי המושג 'פסוקי דזמרה' שהיה כבר קיים כמטבע בתלמוד, מכוון כלפי פסוקי מזמורים שיש בהם הלל, ולא דווקא למזמורים שלימים, ומכאן השימוש בלשון 'פסוקי דזמרה' ולא 'פרקי דזמרה'.¹⁵ ואמנם במגילת המזמורים בקומראן מצאנו אישור לנוהג זה. בין המזמורים שמצאנו שם יש אשכולות של פסוקים הלקוחים ממזמורים שונים בדומה ל'יהודו לה' קראו בשמו' ו'יהי כבוד'¹⁶ בסידור התפילות שלנו.¹⁷

אפשר מאוד כי זה הוא גם עניינה המקורי של 'ברכת הפסוקים', שנתקנה בתקופת הגאונים לאמרה בסיום תפילת ערבית, שהרי מבחינות רבות היא דומה, וכמעט מקבילה, לקטע 'יהי כבוד' בשחרית.¹⁸ רעיון זה, כי 'פסוקי דזמרה הם צורות פסוקים – כדוגמת הקטע 'יהי כבוד' – ולא דווקא פרקים שלמים, כבר נידון

14 M. Goshen-Gottstein, 'The Psalms Scroll (11Q PS a)', *Textus 5* (1966), pp. 22–23

15 מן הדין להעיר כי אף על פי שכמבואר להלן רעיון זה מקובל על חוקרים ועל רבנים, חולק עליו וידר, ולדעתו המילה 'פסוקי' שווה במשמעותה למילה 'פרקי', וידר (לעיל הערה 11), עמ' 352 הערה 5.

16 על עניינו של קטע 'יהי כבוד' נכתבו דברים הרבה, ונעשו כמה ניסיונות למצוא בו זיקות ספרותיות או הלכתיות לששת פרקי תהלים המרכיבים את עיקר תוכנם של פסוקי דזמרה; ראו L. J. Liebreich, 'The Compilation of the Pesukei De-zimra', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 18 (1949), pp. 257–267 בפעם הראשונה במסכת סופרים, מהדורת מ' היגער, ניו יורק תרצ"ז, פרק יח, לצד 'ששת המזמורים של כל יום' וכחלק משגרת תפילת הבוקר היומית. הוא נזכר בקטע מתקופת הגאונים שנדפס בתשובות הגאונים, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרפ"ט, עמ' 352; ויש להשוות אל א' מרמרשטיין, 'שבלים', הצופה לחכמת ישראל יד (תר"ץ), עמ' 29–31, וביתר אריכות ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 130, וכן ש' אברמסון, 'במקראות, בחז"ל ובפיוטות', מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 8–12.

17 מ' ויינפלד, 'עקבות קדושת יוצר ופסוקי דזמרה במגילות קומראן ובספר בן-סירא', תרכ"ץ מה (תשל"ו), עמ' 23–24; וראו ב' ניצן, תפילת קומראן ושירתה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 274 הערה 52.

18 על עניין זה כתב נ' וידר, 'פרקים בתולדות התפילה והברכות', סיני עז (תשל"ה), עמ' קכז–קלג; וראו ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 83.

בעבר כמה פעמים, גם במחקר וגם בחוגים רבניים,¹⁹ ואפשר כי הנוהג הליטורגי לשבח את הבורא בצורות פסוקים דווקא הוא העומד מאחורי הנוהג הפייטני לשלב בסופי פיוטים צורות פסוקים הנראים תלושים מכל הקשר, ובוודאי כך ניתן להסביר לכל הפחות 'את הופעת המקראות בפיוטי "שבח היום" המסיימים את סדרי הסליחות בקדושתאות ימי הכיפורים'.²⁰

על מעמד המרכזי של פסוקי דזמרה בתפילתם של הקדמונים יש לנו ללמוד גם מהיקפם העצום של פסוקי דזמרה שאמירתם הייתה נהוגה בארץ ישראל, כפי שמעלה העיון המדוקדק בשרידים מן הגניזה הקהירית.²¹ הצירוף 'פסוקי דזמרה' נופל על חטיבת מזמורי השחרית בהרכב הבלתי.²² בארץ ישראל לא אמרו 'פסוקי דזמרה' במובן זה, אלא 'שיר'.²³ פליישר הקדיש למסגרתו של השיר והמנהגים המיוחדים הכרוכים בו פרק מיוחד²⁴ וכך כתב:

היקף 'פסוקי דזמרה' בכתב היד הזה (המוזאון הבריטי Or. 557 Q) מדהים: הוא מכיל לא פחות מ-37 דפים רצופים [...] התפילה מתחילה בצרור של פסוקי פתיחה, המסתיים בברכה 'ברוך אתה ה' אלהינו העושה רצון יראיך אמן', מיד אחר כך מתחילה תפילת השיר, בראשה [...] הפסוק 'ואני אשיר עוזך' (תה' נט יז). מכאן ואילך באים ברצף [...] ט"ו שירי המעלות [...] ואחר כך כל המזמורים לפי הסדר עד סוף ספר תהלים, מיד אחר כך באה ברכת השיר 'יהללך ה' אלהינו'. אין זה סוף חטיבת הזמירות בכתב היד: היא נמשכת בצורות של פסוקים ואמירת ברכות שונות לאורך 12 דפים נוספים, עד שהיא מסתיימת בשירת הים וצרור של פסוקי סיום לאחריה.²⁵

19 י' ורדיגר, ויעש אברהם, לודז' תרצ"ו, עמ' קעט-קפ.

20 ע' פליישר, 'לקדמוניות פיוטי הטל (והגשם)', קבץ על יד ס"ח, ח (תשל"ו), עמ' 98-102 וההצעות השונות שהעלה להסבר התופעה בכלל, ופיוטי השבח בפרט.

21 כדאי להעיר כי עד שחשף פליישר את קטעי הליטורגייה הארץ ישראלית רווחה הדעה כי בארץ ישראל לא נאמרו כלל פסוקי דזמרה משום שאינם נזכרים בשם זה במקורותיהם.

22 בימי הביניים נקראו 'פסוקי דזמרה' גם בכינוי 'שְלִמֶשׁ' (Psalms = פרקי תהלים); ראו י"נ אפשטיין, 'ספר המשכיל', הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ערך ע"צ מלמד, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 304 הערה 6. בדרך אגב יש להעיר כי מן הקטע המובא שם עולה בבירור כי חטיבה זו שבתפילה נחשבה באשכנז לתפילת היחיד, לחזן לא נודע בה תפקיד הלכתי כלשהו, והוא גם לא ירד לפני התיבה בעת אמירתה.

23 פליישר (לעיל הערה 18), עמ' 164 הערה 18.

24 שם, עמ' 215-257 וכן הנ"ל, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראליים מן הגניזה', קבץ על יד ס"ח, יג (תשנ"ו), עמ' 110-112.

25 פליישר (לעיל הערה 18), עמ' 235-236.

כבמקרים אחרים גם בעניין הזה אימצו אנשי בבל זכר סמלי למנהגי ארץ ישראל בתפילות שבת ומועד שלהם,²⁶ ובימים אלו נהגו להרחיב יותר את מסגרת 'פסוקי דזמרה' על ידי הוספת מספר מועט של פרקי תהלים.²⁷ היקפם העצום של פסוקי דזמרה בארץ ישראל והמנהגים המיוחדים אשר ליוו את אמירתם מלמדים בהכרח על חשיבות מעמדם במסגרת התפילה ומבטלים את האפשרות לראות בהם תוספת מאוחרת בלבד.²⁸

פסוקי דזמרה היו אפוא מורשת ליטורגית קדומה ונקלטו כחלק בלתי נפרד ממתכונת תפילת החובה היומית – לאחר התקנתה בדור יבנה – גם בארץ ישראל וגם בבבל. לדעת האמורא רב שמלאי הם באו למלא את הצורך הטבעי לשבח ולהלל את האל ואת טובו בטרם יפתחו המתפללים בתפילות הבקשה. אלא שבבבל צומצמה מסגרת זו, כונתה בשם 'פסוקי דזמרה' – מונח שנקבע בתלמוד הבבלי – והועמדה על שיעור 'גומרי ההלל', שפורשו כמתייחסים לששת הפרקים האחרונים של ספר תהלים. בארץ ישראל לעומת זאת לא היה מוכר המונח 'פסוקי דזמרה', ואין הוא מופיע במקורות ארץ ישראל. חטיבת שבח זו נתכנתה בשם הראוי לה, 'שיר', והיקפה נקבע לפי המנהג הרווח, שהפליג מאוד בדבר זה. הכיוון משקף כמובן את התפיסה הארץ ישראלית באשר למקומה היחסי של התפילה כעבודת ה' ולנטייה להעדיפה מהקדשת הזמן ללימוד התורה. על פי התפיסה הבבלית, לעומת זאת, לימוד התורה הוא החלק העיקרי של עבודת ה', ולצדו מוקדש לתפילה זמן מינימלי שיש בו כדי לצאת ידי חובת התפילה היומית המוטלת על האדם.

אולם אין זו הסיבה העיקרית לחילוף הזה שבין אנשי בבל לאנשי ארץ ישראל. מן החילוף משתקף מאבקו העיקש והממושך של רב סעדיה גאון בתפיסה הקראית, ולפיה עיקרה של התפילה – אם לא כולה – חייבת להישען על פסוקים מן המקרא, מדברי הנביאים, ועל פרקי תהלים. טקסט זה הוא היחיד המתאים לשבח בו את האל ולפנות אליו בדברים. לא פיוטים חדשים ואמירות מקוריות שנתחברו לאחר חתימת הקורפוס המקראי. לפולמוס זה הוקדשו מחקרים לא מועטים, ובהם נחשפו היבטים שונים של מאבק עקרוני חשוב זה ותוצאותיו ההלכתיות המגוונות.²⁹ לא רחוק לשער כי עם סילוק שמו של המלך דוד מן

26 ישראל מ' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 101 הערה 155, 143 הערה 6; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ברכות, עמ' 2 הערה 69.

27 לפרטי העניין: ספר המנהיג, מהדורת י" רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' נא-נב, קנג. אין נפקא מינא לענייננו אם המזמורים הנוספים נספחו אל הרגילים או הופרדו מהם ונאמרו לפני ברכת 'ברוך שאמר'.

28 ועל זיקה מעניינת של מנהג ארץ ישראל זה אל הנוהג הקראי הקדום כתב וידר (לעיל הערה 11), עמ' 352.

29 נ' וידר, 'ברכה המצוטטת על ידי המלומד הקראי יעקב אלקירקיסאני', הנ"ל (לעיל הערה 11), א, עמ' 242-252; מ' צוקר, 'הערות להקדמת רס"ג לתהלים', לשוננו לג (תשכ"ט),

הברכה הפותחת את פסוקי דזמרה – שאף היא מקורה בפולמוס זה – קוצצו גם כנפיה של זמרת דוד מפסוקי דזמרה, והיא הועמדה על המינימום הנרמז בסוגיית הבבלי שפתחתי בה. לדעת רב סעדיה גאון גם מינימום זה, על ברכותיו, אינו חלק מהותי מסדר תפילת החובה, אלא ש'התנדבה' אומתנו לקרוא מזמורים מספר תשבחות הקב"ה ולפניהם ואחריהם שתי ברכות', ואין הוא מזכירן במקומן הנכון בפתיחת התפילה אלא בנפרד ממנה ולאחריה (סידור רב סעדיה, עמ' לב) והיא אפוא תפילת נדבה שנתקבלה כך בהסכמת 'אומתנו', ומעמדה כמעמד תפילת ערבית.

עמ' 223–230; הנ"ל, 'קטע מ"כתאב וג'וב אלצלוה" לרבנו סעדיה', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 43 (1976) (חלק עברי), עמ' 29–36; א' סימון, ארבע גישות לספר תהלים, רמת גן תשמ"ב, עמ' 13–24 והביבליוגרפיה שצוינה שם.